پژوهش‌نامهٔ قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

شمارهٔ ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۸
صص ۱۶۵ـ۱۹۳ (مقاله پژوهشی)

No. 25, Autumn & Winter 2019/2020

سیر تحلیلی رفتار «صبر» به ترتیب نزول و کاربست‌های آن در تربیت اعتقادی

سیدمحمدرضا علاءالدین[۱]، محمدرضا ستوده‌نیا[۲]

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۱۱/۲۴ ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۱۲/۲۳)

چکیده

بررسی تحلیلی سوره‌های مکی به ترتیب نزول نشان می‌دهد که صبر از جمله رفتارهای مهم بنیادی قرآن است که ارتباط تنگاتنگی با حوزه تربیت اعتقادی دارد. بررسی هندسه شکل گیری این رفتار اعتقادی و سیر تطور صبر به ترتیب نزول و طرح اقتضائات خاصی که موجب نزول آیات صبر شده و اینکه در چه بازه زمانی استعمال شده و تا چه زمانی این معنا ادامه یافته است و تاثیرات این رفتار اعتقادی در پیشبرد تربیت اعتقادی و تثبیت آن به چه میزان بوده مسئله‌ای است که مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. دست آورد این پژوهش ترسیم کاربست‌های رفتار صبر در شکل‌دهی، استمرار، پایداری و تثبیت تربیت اعتقادی به ترتیب نزول می‌باشد.

کلید واژه‌ها: *آیات صبر، رفتار صبر، سوره‌های مکی، ترتیب نزول، تربیت اعتقادی*

۱. دانشجوی دکترای علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان؛ kosar1380@chmail.ir
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت(ع) دانشگاه اصفهان، (نویسنده مسئول) و استاد راهنما؛ m.sotudeh@ltr.ui.ac.ir

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

۱ـ بیان مساله

مساله این پژوهش سیر تحلیلی رفتار «صبر» به ترتیب نزول و کاربست‌های آن در تربیت اعتقادی می‌باشد. تاکنون کتب و مقالات فراوانی در رابطه با «صبر» به عنوان یک فضیلت اخلاقی به نگارش درآمده است ولی هیچ یک آن را به عنوان یک رفتار اعتقادی براساس شرایط نزول و مقارنه تنزیلی آیات در سیر نزول و کاربست‌های آن در تربیت اعتقادی مورد توجه قرار نداده‌اند. حال آنکه مطالعه آیات صبر به صورت تنزیلی می‌تواند نکات تازه‌ای را آشکار کند و مراحل نهادینه سازی این رفتار اعتقادی قرآن را مشخص نماید. شناخت مراحل تطور این گزاره‌ها و چگونگی عرضه آیات مربوطه در قالب تفسیر موضوعی برحسب سیر نزول قابل مطالعه و بررسی است. مطالعات تفسیری در خصوص راه حل مساله، مبیّن شکل‌گیری رفتارصبر در سیر نزول در دو حوزه فردسازی و جامعه‌سازی است. آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار خواهد گرفت در ابتداء تبیین مؤلفه‌های مؤثر نگرشی در شکل‌گیری رفتار صبر در سیر نزول شامل «ایمان به توحید در ربوبیت، خالقیت، حاکمیت، رزاقیت و عبودیت، رشد علم و آگاهی و درک عمیق و بصیرت‌مندانه به اعتقادات دینی می‌باشد. همچنین شکل‌گیری صبر در حوزه رفتار علاوه بر نگرش توحیدی نیازمند تحقق و تحصیل زمینه‌های مناسب می‌باشد این زمینه‌ها در حوزه فردی شامل «اخلاص در عمل و تحصیل اراده قوی و استوار و باور به برتری بّر و نیکی بر بدی، مطالعه سرگذشت صابران و الگوگیری از اُسوه‌های صبر و عبرت‌آموزی از عواقب ناخوشایند بی‌صبری» می‌باشد و در حوزه اجتماعی تحقق پدیدارهای رفتاری همچون«بدی را با خوبی جواب دادن، انفاق و رسیدگی به محرومین، اقامه شهادت و گواهی به حق، مداومت و محافظت بر اقامه نماز با حفظ حدود و آداب، امانت‌داری و حفظ امانات و پاکدامنی، وفای به عهد و تعهد» موجبات شکل‌گیری و استمرار و رشد و تعالی صبر در مومن را رقم می‌زنند. نتیجه این پژوهش ترسیم سیر تطور معنایی صبر و روش قرآن در

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

طرح این رفتار قرآنی و کاربست‌های متعدد صبر و میزان سیر معنادار فراوانی آیات صبر در طول سال‌های مختلف نزول برای خروج از انفعال و بحران و فعال‌سازی ایمان مؤمنان برای حضور در عرصه‌های جدید می‌باشد محدوده بررسی‌های پژوهش، سور مکی به ترتیب نزول می‌باشد.

۱ـ۱. اهمیت تحقیق

به نظر می‌رسد بررسی تحلیلی رفتار «صبر» در روش تفسیر تنزیلی ـ موضوعی منجر به یافته‌های جدیدی در فهم این رفتار می‌شود با استفاد از این روش از یک سو لحظه به لحظه سیره نبوی(ص) در ابلاغ رفتار اعتقادی صبربا هدف ایجاد تغییر و تحول اعتقادی یا رشد و پیشرفت ایمانی رصد می‌شود و مراحل به هم پیوسته و زنجیروار نزول را به شکلی روشن و دقیق به گونه‌ای که خواننده، در فضای نزول قرآن و شرائط و مناسبات و غایات آن قرار می‌گیرد و حکمت نزول تدریجی و مدل نهادینه شدن مفهوم صبر نمایان می‌شود و از سویی دیگر کیفیت شکل‌گیری و تحقق صبر و شناخت کار بست‌های آن و مراحل نهادینه شدن آن در تربیت اعتقادی ترسیم می‌گردد. وجه نوآوری پژوهش حاضر این است که رفتار اعتقادی «صبر» را با رویکرد به تربیت اعتقادی در حوزه‌های نگرشی و رفتاری (فردی و اجتماعی) براساس تفسیر موضوعی ـ تنزیلی تبیین کرده است.

۲ـ مفاهیم کلیدی تحقیق

در این بخش به دو مفهوم «صبر» و «ترتیب نزول» پرداخته می‌شود.

۲ـ۱. مفهوم شناسی صبر

«صبر» از واژگان اصیل عربی است و واژه شناسان آن را با تعابیر گوناگونی تبیین و تشریح کرده‌اند. بسیاری از لغت شناسان صبر را به معنای حبس می‌دانند. (جوهری،

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

۷۰۶/۲؛ طریحی، ۳۵۸/۳؛ حسینی زبیدی، ۷۰/۷؛ فیومی، ۳۳۱/۲) به عنوان نمونه طُریحی می‌نویسد: «الْصَّبْرُ وَ هُوَ حَبْسُ النَّفْسِ عَنْ إِظْهَارِ الْجَزَعِ» (طریحی، ۳۵۸/۳) صبر خویشتن‌داری است، بر آنچه خوشایند نیست. ابن منظور می‌گوید: «الْصِّبْرُ الْحَبْسُ» (ابن منظور، ۴۲۰/۴) صبر به معنای خویشتن‌داری است. در کتاب قاموس الفقهی کلمات ثبات، حبس و منع به عنوان معانی صبر ذکر شده است (سعدی، ۱۳۶). فیض کاشانی، صبر را لفظ عامی می‌داند که هویّتش برحسب اختلاف مواضع تغییر می‌کند. به گونه‌ای که اگر منوط به ضبط نفس و خویشتن داری در کارهای دشوار یا پیش آمدهای ناخوشایند باشد، «صبر» خوانده می‌شود و ضد آن جزع و بی‌تابی است. اگر در معرکهٔ جنگ مورد نظر باشد «شجاعت» نامیده می‌شود که ضد آن جُبن است. به این واژه هنگام فروخوردن خشم «حلم» گفته می‌شود که نقطه مقابل آن «غضب» است. در تحمل مصایب و بلاها «سعه صدر» و تاب تحمّل نامیده می‌شود، که برخلاف «ضجرت» یا تنگ دلی و به ستوه آمدن و ملول شدن است. اگر صبر در مخفی کردن امری و نگفتن سخنی باشد، «کتمان» و ضد آن «اذاعه» یا فاش کردن خبری است. اما خویشتن داری در برابر زوائد زندگی و تجملات، «زهد» و بی‌رغبتی به زرق و برق دنیا است، که ضدّش «حرص» و افزون طلبی است. (فیض کاشانی، ۱۳۸ـ۱۳۹) فیض کاشانی در تعریف صبر گفته است «صبر یعنی پای فشردن بر دشواری در مسیر حق». (همو، ۵۵) خواجه نصیرالدین طوسی صبر را اینگونه تعریف کرده است «الْصَّبْرُ حَبْسُ النَّفْسِ عَنْ الجَزَعِ عِنْدَ المَکرُوهِ وَ هُوَ یمْنَعُ البَاطِنَ عَنْ الإِضْطِرابِ وَ الْلِّسَانَ عَنْ الشِّکایةِ وَ الأَعْضَاءَ عَنْ الْحَرَکاتِ غَیرِ المُعْتَادَة» (طوسی، ۸۵) صبر حفظ نفس است، از بی‌تابی کردن در مواجهه با امور ناخوشایند و صبر درون را از اضطراب و زبان را از شکایت و اعضاء را از حرکات غیرعادی باز می‌دارد. زحیلی در تفسیر المنیر می‌نویسد: «حَبْسُ الْنَّفْسِ عَلَی مَا تَکرَهُ» (زحیلی، ۱۵۴/۱۳) صبر، حبس و نگهداری نفس بر آن چیزی است که آدمی از آن اکراه دارد. مهدی نراقی در تعریف صبر گفته است «الْصَّبْرُ ثُبَاتُ النَّفْسِ وَ عَدَمُ اِضْطِرابِهَا فِی الشَّدائِدِ وَ المَصَائِبِ بِاَنْ تُقَاوَمَ مَعَهَا بِحَیْثِ لَا تُخْرِجُهَا عَنْ سِعَةِ الصَّدْرِ وَ

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

مَا كَانَتْ عَلَيْهِ قَبْلَ ذَلِک مِنَ السُّرُورِ وَ الْطُّمَأْنِينَـةِ» (نراقی، ۲۸۰/۳) صبر، پایداری نفس و عـدم ناراحتی در سختی‌ها و مصیبت‌ها می‌باشد و صبور با مقاومت در برابر سختی‌ها و مصیبت‌هـا نه تنها سعه صدر خود را از دست نمی‌دهد بلکه به شادمانی و آرامش خواهد رسید.

۲ـ۲. واژه‌های همنشین، مترادف و متضاد صبر

واژه‌های مترادف صبر هم‌چـون شـرح صـدر، حلـم، حوصـله و اسـتقامت و بردبـاری می‌باشند. این واژگان هم ردیف هرچند دارای معنای نزدیک به هم و مترادفی هستند؛ ولـی از نظر ماهیت تفاوت‌های ظریفی دارند بطور نمونه «شرح صدر» که عام‌ترین مفهوم واژگـان مترادف صبر است، به حالتی گفته می‌شود که روح به هم بسته انسان باز شده و خداوند نور خود را در قلب انسان می‌ریزد. (مطهری، ۲۱۱/۱۳) مضمون آیات «**الَمْ نَشْرَحْ لَک صَدْرَک**» (الانشراح، ۱) ، «**وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ**» (العصر، ۳) «**رَبِ اشْرَحْ لی صَدْری**» (طـه، ۲۰) نـاظر بـه این حالت است. در قرآن «ضیق صدر» به عنوان نقطهٔ مقابل صبر ذکر شده است «**وَ اصْبِرْ وَ ما صَبْرُک إِلاَّ بِاللهِ وَ لا تَحْزَنْ عَلَيهِمْ وَ لا تَک فی ضَيقٍ مِمَّا يمْكرُونَ**» (النحـل، ۱۲۷) حلـم نیز از واژگان مترادف با صبر و شکیبایی است و وجود آیات و روایات فراوان در باب حلم جایگاه والای آن را در اخلاق و عرفان اسلامی روشن می‌سازد. حلم در صفت کظم غـیظ خود را متجلی می‌کند. به تعبیر دقیق، عبارت بهترین حلم فروبردن خشم است، ناظر به این گفتار می‌باشد مفهوم متضاد صبر، جزع مـی‌باشـد «الصَّـبْرُ وَ ضِـدُّهُ الْجَـزَعُ» (سـید رضـی، ۱۲۷۳/۲۶)، در قرآن آمده است «**وَ الَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ أَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْناهُمْ سِرًّا وَ عَلانِيةً وَ يدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيئَةَ أُولئِک لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ**» (الرعد، ۲۲) علامه طباطبایی معتقد است علت اینکه (صبر) در آیه به طور مطلـق آمـده ایـن اسـت کـه «اشخاص موردنظر آیه همه اقسام صبر را دارند. یعنی هم صبر در هنگام برخورد به مصیبت و هم صبر بر اطاعت حق و هم صبر در برابر معصیت را» و مزیت صبر آنها ایـن اسـت کـه «تنها به منظور رضای پروردگارشان صبر می‌کنند. و اگر خداوند آنها را مدح کرده به خاطر

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

صبری است که برای خداوند کرده‌اند» لذا صبری از نظر قرآن ممدوح است کـه بـه خـاطر خدا باشد، نه به خاطر جلوگیری از عجز و یا عجب به نفس و یا تعریف و تمجید این و آن و یا غیر آن و مقصود از «وَجْهِ رَبِّهِمْ» جهت الهی عمل، یا فکر و یا نیت اسـت. جهـت الهـی عمل و یا فکر آن، صفت و صورتی است که عمل نزد خدا دارد و آن عبارت است از اجـر و مزدی که نزد خداوند بوده و با بقاء خدا باقی است»(طباطبایی، ۴۷۰/۱۱).

۲ـ۳. ترتیب نزول سوره‌های قرآن

منظور از ترتیب نزول در این پژوهش ترتیبی است که در روایات ذکر شده است. بخشـی از آنها روایاتی است با عنوان روایات ترتیب نزول که ترتیـب نـزول سـوره‌هـای قـرآن را از ابتدای دوران مکه تا پایان دوران مدینه نام برده است. بخش دیگـر روایـاتی اسـت کـه ذیـل برخی از سوره‌های قرآن نقل شده و زمان نزول آنها را بیان کـرده اسـت. (بـرای نمونـه ذیـل سوره‌های بقره، انفال، نصر، فتح، مائده) بخش سوم روایاتی است کـه دربـارهٔ زمـان و مکـان نزول برخی از آیات قرآن و حتی نزول آنها در شب یا روز و یا فصل‌های سال سخن گفته که در مجموع به کشف زمان نزول سوره‌های آنها کمک می‌کند. (سـیوطی، ۲۵) افـزون بـر ایـن روایات، طبق گزارش‌ها مصحف حضرت علی نیز به ترتیب نزول نگارش شده بوده کـه البتـه دردست نیست، اما اهمیت بررسی تنزیلی سوره‌های قرآن را نمایانگر می‌سـازد. (بهجـت‌پـور، ۳۰۳) در کنار این روایات نیز برخی محققـان مسـلمان همچـون دروزه، و عابـد الجـابری و مستشرقانی همچون مویر، ویل، نولدکه، گریم و بلاشر با تکیه بر قـرائن دورن متنـی و بـرون متنی به تهیهٔ فهرست‌های اجتهادی از ترتیب نزول سوره‌های قرآن پرداخته‌اند. (نکونام،۱۰)

فارغ از نقاط قوت و ضعف هریک از این روایات و فهارس، همچنـان مشـهورترین راه دستیابی به ترتیب نزول سوره ها، استناد به روایات ترتیب نزول است. این روایات خود بـه سه دسته قابل تقسیم است. نخست روایاتی که ترتیب نزول سوره‌هـا را از معصـومین نقـل کرده است. در این گروه به روایت سعید بن مسیب از امام علی (معرفت، ۱/ ۱۳۵)، روایـت مقاتل از امام علی و روایتی منسوب به امام صادق از ترتیب نزول سوره‌ها می‌توان یاد کرد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

(شهرستانی، ۱۶/۱) هرچند در این روایات تنها روایت امام صادق کامل است و مابقی روایات ناقص است. دوم روایاتی که از ابن عباس (طبرسی، ۶۱۲/۱۰ـ۶۱۳) یا شاگردان او همچون عطا، مجاهد عکرمه، ابوصالح (معرفت، ۱۳۵/۱)، ضحاک و حسن بصری (نکونام، ۱۲۸) نقل شده است. در مجموع در میان همهٔ روایات ترتیب نزول روایت ابن عباس است که شهرت فراوانی یافته و بزرگان شیعه همچون علامه طبرسی و معرفت بدان استناد ورزیده‌اند. (طبرسی، ۶۱۲/۱۰ـ۶۱۳ ، معرفت، ۱۳۵/۱) سوم روایاتی است که از متقدمانی همچون زهری، جابر بن زید، حسین بن واقد و مقاتل دربارهٔ ترتیب نزول سوره‌ها نقل شده است. (نکونام، ۱۲۸) در این میان بهجت‌پور طریق عطاء از ابن عباس را با استناد به آنکه افراد سند آن همگی موثق هستند، معتبرترین روایت ترتیب نزول دانسته و مواردی که این روایت خلأ داشته را با ترکیب دیگر روایات ترتیب نزول و کشف وجه مشترک دیگر روایات دربارهٔ برخی سوره‌های جامانده در روایت عطاء برطرف نموده است. او با مقایسهٔ هفت روایت مسندِ ترتیب نزول به این دستاورد رسیده که در ترتیب نزول ۷۰ سورهٔ قرآن اتفاق نظر وجود دارد و در ۴۴ سورهٔ دیگر نیز برخی جداول با یکدیگر اختلاف دارند و در مجموع تفاوت‌ها چشمگیر نیست. (بهجت‌پور، ۳۴۵) در نتیجه در این نوشتار از حتی‌الامکان بر وجه اشتراک سوره‌ها در روایات ترتیب نزول تمرکز شده و در موارد اختلافی از روایت مشهور ابن عباس بهره گرفته شده است.

۳ـ رفتار شناسی صبر

مطالعات در حوزه علوم رفتاری نشان می‌دهد که علوم رفتاری به فرایندهای تصمیم‌گیری و استراتژی‌ها در داخل و بیرون انسان می‌پردازد. رفتار کوششی است که برای رسیدن به هدف‌هایی انجام می‌گیرد که موجب از بین رفتن تنش‌ها می‌شود. رفتار در اصل هدف گرا است وبه عبارت دیگر انگیزه رفتار معمولا رسیدن به یک هدف است انرژی روانی برای هر رفتاری، نشات گرفته از نیازی است که در شخصیت انسان قرار دارد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

فیض کاشانی معتقد است «رفتارصبر به وجود انسان اختصاص دارد و خداوند، صورت نازله صبوری خویش را به انسان اعطا کرده است.» (همو، ۵۵)، «بسیاری از فضائل اخلاقی ریشه در رفتار صبر دارند.» (نراقی، ۶۱۴) و «خود رفتار صبر محصول معرفت ایمانی است» (کریمیان، ۲۲۵) رفتار صبر با شناخت ومعرفت الهی در سایه تربیت اعتقادی شکل می‌گیرد و این شناخت و معرفت و آگاهی درجاتی از ایمان و یقین را در انسان معتقد بوجود می‌آورد و ایمان منجر به درجه‌ای از توکل می‌شود و توکل نیز به نوبه خود به رفتار صبورانه منتهی می‌شود پس صبر رفتاری است که محصول توکل و یقین و ایمان و معرفت است. اینگونه می‌توان نتیجه گرفت که ایمان موجد صبر است و ایمان نتیجه رشد معرفت و یقین است.

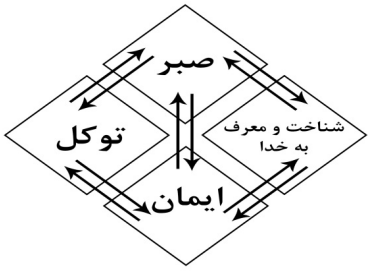
البته توکل و اعتماد به خدا نیز مقامی است که از کمال معرفت و یقین حاصل می‌شود. (میناگر، ۵۱) رابطه صبر با توکل و یقین و ایمان و معرفت رابطه‌ای دو سویه است یعنی همانطور توکل و یقین و ایمان و معرفت موجب شکل‌گیری و تثبیت رفتار صبر می‌شود. رفتار صبورانه هم موجب افزایش و تعمیق معرفت حق و شناخت حقایق توحیدی و تقرّب به یقین می‌شود و سپس در گام بعدی ارتقای معرفت توحیدی و موجد مرتبه بالاتری از ایمان می‌گردد و به تبع آن، توکل به خدا نیز محکم‌تر و ریشه‌ای‌تر می‌شود. رفتارهایی همچون اخلاص، اظهار نیاز، بندگی، استواری و عزم، یقین، موجب پدیداری اقسام صبر می‌شوند.

از امام علی (ع) روایت شده است «نسبت صبر به ایمان همچون سر به بدن است.» (سید رضی، ۸۲) زیرا صبر به واسطه نقش معرفتی‌اش سهم مهمی در تربیت اعتقادی و شکل‌گیری ایمان و رشد آن دارد (کریمیان، ۲۲۵) شکل ذیل این رابطه دو سویه ایمان و صبر را نشان می‌دهد که صبر راس ایمان است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

نمودار روابط دوسویه ایمان و صبر
صبر و سایر فضائل

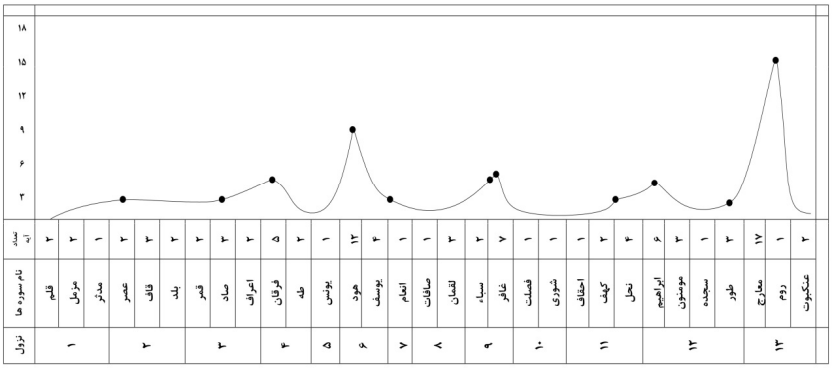

از ویژگی‌های بارز و متمایز رفتارشناسی قرآنی، اهتمام آن به رابطه تربیت اعتقادی و صبر است. موضوعی که کمتر از سوی اندیشمندان و نظریه‌پردازان قرآنی مورد توجه قرار گرفته است (شمشیری، ۶۷) با توجه به موضوعاتی که در خصوص مفهوم‌پردازی صبر به عنوان یک رفتار اعتقادی و ارتباط آن با ایمان، معرفت و حقیقت‌جویی و نقش آن در تربیت اعتقادی بیان شد، می‌توان نتیجه گرفت که رفتار صبر در ترتیب نزول و در سیر تربیت اعتقادی تاثیرگذار بوده و حتی نوع و میزان و درستی یا نادرستی تربیت اعتقادی را رقم زده است. صبر نقش بسزایی در ادراک حقایق اعتقادی و قضاوت‌های فکری و عقلانی انسان ایفاء می‌کند چنانچه شتابزدگی زمینه‌های معرفت را زائل و قضاوت انسان را نادرست خواهد کرد. رسول الله(ص) به عنوان مربی تربیت اعتقادی قرآن، با مشکلات و سختی‌های ناگواری روبرو شد که اگر در برابر صدها اذیّت و آزار، تهمت‌ها، دوروغ‌ها، جوسازی‌ها، تحریم‌ها، تهدیدها و توهین‌ها، ناشکیبایی و بی‌تابی می‌نمود و در برابر حوادث زانو خم می‌کرد، هیچ‌گاه موفق به تربیت اعتقادی که خدا در قرآن معین نموده نمی‌شد. ولی رسول الله(ص) با صبر و استقامت در برابر مشکلات و حوادث گوناگون و مقابله با جزع و بی‌تابی و از دست ندادن روحیه مقاومت و تسلیم نشدن در برابر مشکلات و سختی‌ها اسباب هدایت و تربیت مردم را رقم زد و آن را محقق ساخت.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

نمودار تکرار آیات صبر در سور مکی به ترتیب نزول

۳ـ۱. هندسه شکل گیری رفتار صبر بنابر نظریه الهام به ترتیب نزول

از مسائل کلیدی در قرآن مساله توحید در صبر است. درک و فهم این مساله با سرنوشت انسان در ارتباط است. اگر انسان درک و تصوری درست از حقیقت توحید نداشته باشد نمی‌تواند مسیر خود را به درستی بشناسد و در آن حرکت نماید و صبوری و مقاومت ورزد. گردآوری و فراهم ساختن همه اسباب و مقدّمات، از قلمرو قدرت انسان‌ها خارج و در انحصار خداست؛ و درست به همین دلیل، افاضه‌کننده توفیق صبر، تنها اوست و باید از او توفیق صبر خواست. چرا که اگر کمکی از جانب او نباشد، انسان از تحقق صبوری و شکیبایی برنمی‌آید. کسی که معتقد است خداوند منشاء هر خیری است توجه به همین امر موجب می‌شود تا تنها به خداوند استعانت بجوید. از این‌روست که در آیات قرآنی استعانت از خداوند را مربوط به حوزه ربوبیت الهی قلمداد نموده‌اند (زمخشری، ۱۳۴/۱). درخواست صبر از خدا نشانه افاضه صبر از جانب اوست و این چنین است که توحید باوران از او طلب صبر می‌کنند. (طبرسی، ۵ و ۳۳۴/۶)

رفتار صبر بنابر نظریه الهام به ترتیب نزول از یک هندسه چهار ضلعی برخوردار است که ضلع اول آن را می‌توان الهام خداوند به بنده مستعد صبر برای درخواست صبر و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

شکیبایی دانست و با این الهام قلب بنده‌ای که در بحبوحه سختی‌ها و گرفتاری‌ها قرار دارد احساس نیاز خود به صبر را اعلام می‌کند. در ضلع دوم بنده درخواست صبر از خدا را در قالب دعا ارائه می‌کند «رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْراً وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ» (پروردگارا بر ما شکیبایی فروریز و ما را مسلمان بمیران (الاعراف، ۱۲۶) «قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللّهِ وَاصْبِرُواْ» (الاعراف، ۱۲۸) موسی به قوم خود گفت از خدا یاری جویید و پایداری ورزید «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ،وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ،وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا، وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا، أُوْلَئِکَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا،قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّى لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ» (الفرقان، ۶۳ تا ۷۷) و بندگان خدای رحمان کسانی‌اند که موحدانه دست به دعا برمی‌دارند و درخواست می‌کنند: پروردگارا ما را پیشوای پرهیزگاران گردان. اینانند که به پاس آنکه صبر کردند غرفه‌های بهشت را پاداش خواهند یافت. بگو اگر دعای شما نبود پروردگارم هیچ اعتنایی به شما نمی‌نمود.) «إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْ عِبَادِى يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ،إِنِّى جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُون» (المومنون، ۱۰۹تا ۱۱۱) در حقیقت دسته‌ای از بندگان من بودند که می‌گفتند پروردگارا ایمان آوردیم بر ما ببخشای و به ما رحم کن وطلب تحمل و پایداری نمودند من هم امروز به پاس آنکه صبر کردند بدانان پاداش دادم آری ایشان رستگارانند.

در ضلع سوم خواست خدا به درخواست بندگان تعلق گرفته و مشیت و حمایت خداوند شامل حال بندگان می‌شود و بارش صبر و قدرت پایداری و تحمل را به آنها عرضه می‌دارد. «رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْراً وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ» پروردگارا بر ما شکیبایی فروریز (الاعراف، ۱۲۶) «وَ اصْبِرْ وَ مَا صَبْرُکَ إِلَّا بِاللَّهِ وَ لَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَ لَا تَکُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُون» (و ای پیامبر صبر پیشه کن و صبر تو جز به یاری و توفیق خداوند نیست و بر آنان اندوه مخور، و از آنچه مَکر و تدبیرهای خصمانه‌ای که می‌کنند، دلتنگ و در فشار مباش) (النحل، ۱۲۷) «افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاء اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ» (الصافات، ۱۰۲) آنچه ماموری را انجام بده ان شاء الله مرا از صابران و شکیبایان خواهی یافت ای رسول

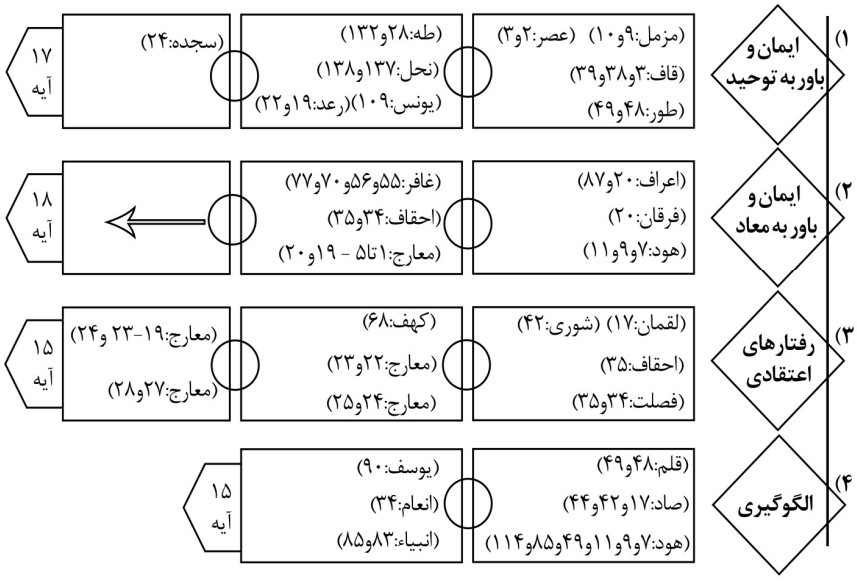
[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

صبر تو بتوفیق و تایید الهی است وصبر نمودن جز به مشیت و کمک و حمایت و عنایت خداوند میسر نخواهد بود.

در ضلع چهارم که صبر در سایه استعانت از خدا تحقق یافته، نتایج این صبوری را خداوند برای تقویت صابران و پایداری بیشتر آنها مطرح می‌کند. «**اسْتَعِينُوا بِاللّهِ وَاصْبِرُواْ إِنَّ الأَرْضَ لِلّهِ يُورِثُهَا مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ**» (الاعراف، ۱۲۸) از خدا یاری جویید و صبوری و پایداری ورزید که زمین از آن خداست و آن را به هر کس از بندگانش که بخواهد می‌دهد و عاقبت نیک برای پرهیزگاران است. «**فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ**» (یوسف، ۱۸) صبری نیکو و زیبا برای من بهتر است و بر آنچه توصیف می‌کنید خدا یاری دهنده من خواهد بود «**وَلاَ تَيْأَسُواْ مِن رَّوْحِ اللّهِ،قَدْ مَنَّ اللّهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَن يَتَّقِ وَيِصْبِرْ فَإِنَّ اللّهَ لاَ يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ**» (یوسف، ۸۷ تا ۹۰) به راستی خدا بر ما منت نهاده است. بی‌گمان هر که تقوا و صبر پیشه کند خدا پاداش نیکوکاران را تباه نمی‌کند.

نمودار فراوانی عوامل موثر در شکل گیری صبر در سور مکی به ترتیب نزول

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

٤ـ کاربست‌های تربیتی«صبر» به ترتیب نزول

مطالعات تفسیری نشان می‌دهد که از ۸۶ سوره مکّی قرآن به ترتیب نزول، ۳۶ سوره به واژۀ «صبر» و موضوع صبر و کاربست‌های آن در تربیت اعتقادی پرداخته‌اند و باور بر این است که صبر به رفتاری اعتقادی همواره در سیر تربیت اعتقادی، مورد توجه و تاکید قرآن بوده است. قرآن، صبر و شکیبائی را اساس و ضامن اجرای همه برنامه‌های محوّل شده به رسول الله(ص) می‌داند و مهمترین سرمایه راه تربیت اعتقادی همین رفتارصبر و شکیبائی می‌باشد.

٤ـ۱. کاربست‌های تربیتی صبر به ترتیب نزول براساس مخاطب عام و خاص

بررسی این کاربست‌ها در نگاه اول براساس مخاطب خاص و عام وبا رویکرد به حوزه جامعه‌سازی شکل گرفته است که در سه گروه از سوره‌های مکی به ترتیب نزول می‌باشد.

الف) سوره‌های مکی از القلم تا البلد

دعوت به رفتار اعتقادی صبر و توصیه به آن در سوره‌های اولیه مکی از "القلم گرفته تا البلد"، مخاطب خاص داشته و بیشتر معطوف به شخص رسول‌الله(ص) است. کاربست‌های صبر در این گروه سوره، هشدار نسبت به تعجیل و بی صبری از سوره قلم دومین سوره به ترتیب نزول شروع می‌شود و به عنوان راهکاری بازدارنده از احساس خشم، کینه‌ورزی و انتقام‌جویی توصیه می‌شود. «**فَاصبِر لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُن كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ**» (القلم، ۴۸) اهمیت این توصیه در مقابل سرسختی و بی‌منطقی مشرکان و دشمنان اسلام که قلب رسول الله(ص) را می‌فشرد که امکان داشت در مورد آنها نفرین کند، خداوند در این آیه رسول الله(ص) را دلداری داده، و امر به صبر و شکیبائی می‌کند و توصیه می‌نماید که مانند یونس مباش که از خشم برعذاب امت خود تعجیل کرد و آنها را نفرین نمود. منتظر باش تا خداوند وسائل پیروزی تو و یارانت و شکست دشمنانت را فراهم سازد، هرگز برای عذاب آنها عجله مکن، و در طریق ابلاغ احکام پروردگار صبر و استقامت داشته باش. خداوند در سوره قلم راهکارهای مقابله با مشرکان را تبیین می‌کند و دو وظیفه اصلی را برای رسول الله(ص) برمی‌شمارد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

اول: عدم تبعیت از آئین مشرکان و تسلیم نشدن در برابر خواسته‌های نامشروع آنان

دوم: صبر کردن و عدم تعجیل در تقاضای عذاب برای مشرکان

در این سیر، رسول الله(ص) می‌خواهد، با پایداری و مقاومت زمینه را برای شکست تدریجی مشرکان مهّیا سازد و با صبر و حوصله مراحل دعوت را گام به گام به جلو ببرد. دعوت به صبر جمیل در برابر هجمه گفتاری و رفتاری کفّار، مترفین تکذیب گر و معارضان تربیت اعتقادی درسوره مزّمل مورد تأکید قرار گرفته است.«**وَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا**» (المزمل، ۱۰) تحمل هر نوع زخم زبان و اتهامات ناروا و کناره‌گیری از افراد یا گروه‌های منحرف نشانگرصبر و سعه صدررسول الله (ص) بود. (وَ اصْبِرْ عَلى مایقولون) ابتدا باید صبر کرد و سپس کناره‌گیری کرد. صبر، مقدم بر هجر است. کسی که خداوند را به عنوان وکیل خود برگزیند، به راحتی می‌تواند از منحرفین و مشرکین کناره‌گیری کند. (قمی مشهدی، ۱۱/۱۴) مفهوم صبر در این سوره بر حلم و بردباری با عطوفت و بخشندگی و پرهیز از بغض، نفرت و حس تلافی در تعاملات بین فردی و زندگی اجتماعی دلالت دارد به صبر، لازمه تحقق تربیت اعتقادی، صبوری وشکیبایی قلمداد شده است. آیه هفت سوره مدّثر، رسول الله(ص)را موظف به صبوری و شکیبایی می‌نماید. «وَلِرَبِّکَ فَاصبر» (المدّثر، ۷) رسول الله(ص) بعد از دریافت وحی و مقام نبوت، موظف به وظیفه انذار و بزرگ شماری پروردگار و تربیت اعتقادی می‌شود. صبر در این آیه بر اقامه صحیح رسالت و مقاومت برابر آزار مشرکان و دشمنان جاهل و نادان و شکیبایی در طریق عبودیت و اطاعت فرمان خدا بر جهاد با نفس و جهاد با دشمن دلالت دارد. البته رفتار صبر در این گروه سوره‌ها بر مربیان تربیت اعتقادی قابل تعمیم می‌باشد.

ب) سوره‌های مکی از اعراف تا صافات

دعوت به رفتار اعتقادی صبر و توصیه به آن در سوره‌های مکی از "الاعراف تا الصافات"، مخاطب عام دارد و عموم مسلمین مخاطب آیات صبر می‌باشند رفتار صبر برای نجات از آزار و اذیت سران کفر وحفظ ایمان در برابر تهدیدها و شکنجه‌ها است

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

استعانت از صبر برای پایداری بر مشیت الهی است (الاعراف، ۲۰ و ۸۸) و صبوری بر امتحان و ابتلائات هدفمند الهی صورت می‌گیرد. (الفرقان، ۲۰؛ الهود، ۷، ۹، ۱۱، ۴۹، ۸۵، ۱۱۴) از سوره طه به بعد مجددا بر نقش و تاثیرگذاری صبر بر تربیت اعتقادی تاکید شده و تا سوره نحل این رویه ادامه یافته است. استعانت از صبر برای پایداری بر تقوا و ایمان به توحید (طه، ۲۸ و ۱۳۲)، (النحل، ۱۲۷ و ۱۲۸) و تقویت ایمان به حاکمیت الهی (یونس، ۹ و ۱۰) و کسب پاداش‌های الهی (یوسف، ۹۰) و دریافت امدادهای و حمایت‌های الهی (الغافر، ۵۵)، (یوسف، ۸۳، ۸۸و۹ ۰) از جمله کاربست‌های صبر در این گروه سوره‌ها می‌باشد.

ج) سوره‌های مکی از لقمان تا مطففین

دعوت به رفتار اعتقادی صبر وتوصیه به آن در سوره‌های مکی از "لقمان گرفته تا المطففین"، مخاطب عام وخاص دارد و هم رسول الله(ص) و هم عموم مسلمین مخاطب آیات صبر می‌باشند. البته در این گروه سوره‌ها تاثیر رفتار صبر در آماده سازی رسول الله(ص) و مومنین برای بهرمندی از سایر رفتارهای اعتقادی و دست‌یابی به رشد و معرفت الهی رویکرد معنا داری پیدا می‌کند. الگوگیری از اسوه‌های صبر و استعانت از صبوری برای قوت اراده و عزم استوار (لقمان، ۱۷)، (الشوری، ۴۳)، (الاحقاف، ۳۵) و استعانت از صبر برای مقابله منطقی با گفتمان جبهه کفر (الغافر، ۵۶، ۷۰ و ۷۷) بهره‌گیری از صبر برای نهادینه شدن رفتارهای اعتقادی (فصّلت، ۳۴ و ۳۵) و کسب علم و آگاهی (الکهف، ۶۸) و افزایش بصیرت و تقویت باورهای اعتقادی (الرعد، ۱۹و۲۲) و افزایش یقین به آیات الهی (السجده، ۲۴) و توفیق یابی و کمک رسانی و رسیدگی به محرومین (المعارج، ۲۴ و ۲۵) و گواهی به حق و اقامه نماز و وفای به عهد (المعارج، ۱۹، ۲۲، ۲۳و ۳۳) سیر تربیتی رفتار صبر در این گروه سوره‌ها می‌باشد.

٤ـ۲. کاربست‌های تربیتی صبر به ترتیب نزول براساس راهکارهای برون رفت از سختی‌ها

کاربست‌های تربیتی در نگاه دوم با رویکرد به حوزه فرد سازی براساس راهکارهای

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

برون رفت از سختی‌ها و مشکلات در مسیر تربیت اعتقادی شکل گرفته است در این نگاه سوره‌های مکی به چهار گروه به ترتیب نزول تقسیم می‌شوند.

الف) گروه سوره‌های الحمد تا العصر

سوره‌های الحمد، المسد، التکویر، الاعلی، اللیل، الفجر و الضحی مستقیما اشاره‌ای به موضوع صبر ندارند اما صبر به عنوان یکی از راه‌های برون رفت از سختی‌ها و مشکلات در مسیر تربیت اعتقادی در آیات (۵ تا ۷) سوره الانشراح مورد توجه واقع شده است «**أَلَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ**» (الانشراح، ۱) حرکت دادن انسان‌ها از خودمحوری و نفس‌پرستی به خداخواهی و توحیدگرایی و حق‌پرستی کاری بسیار سخت و طاقت فرساست که این بار سنگین تنها با کارکرد صبر و انشراح صدر و افزایش آستانه تحمل در سختی‌ها و کاهش فشار روحی و روانی امکان‌پذیر است در سوره عصر تواصی به صبر برای حفظ ایمان و عمل صالح مورد تاکید قرار می‌گیرد تا انسان، ایمان، اخلاص، سلامت روان و خرد، امانت و امانتداری، وفا و صفا، راستی و درستکاری را از کف ندهد و گرفتار «خسران آشکار» نشود حفظ ایمان و انجام عمل صالح و احقاق حق و اجرای حق و ادای حق در جامعه مستلزم تواصی به صبر در سیر تربیت اعتقادی است که در سوره عصر مورد تاکید قرار گرفته است «**وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ**» (العصر، ۳) این آیه بر صبوری، شکیبایی و استقامت توصیه کرده تا مساله شناخت و آگاهی به عنوان مهمترین عامل در حفظ ایمان و احقاق حق و عمل صالح شکل گیرد (طبرسی، ۳۰/ ذیل سوره عصر).

ب) گروه سوره‌های العادیات تا البلد

سوره‌های العادیات، الکوثر، التکاثر، الماعون، الکافرون، الفیل، الفلق، الناس، الاخلاص، النجم، عبس، القدر، الشمس، البروج، التین، قریش، القارعه، القیامت، الهمزه، المرسلات، مستقیما اشاره‌ای به موضوع صبر ندارند. و لکن استمرار صبر در پرتو ذکر و تسبیح و حمد خداوند در سوره قاف، سی چهارمین سوره به ترتیب نزول ارائه شده است. «**فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّکَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ**» (ق، ۳۹) صبر در این آیه بر

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

راهکارها و عوامل ایجاد و استمرار تسبیح و تحمید خداوند در طول شبانه روز دلالت دارد. (صبر بر طاعت) لذا خداوند، راه صبوری در برابر مخالفان را، ذکر و یاد خود برشمرده است که توان تحمل در برابر سخنان یاوه را به صابر می‌دهد و از هیجده مرتبه‌ای که خدا فرمان صبر به رسول الله(ص) می‌دهد، چهار مرتبه صبر در برابر سخنان یاوه است که در سوره‌های (المزّمل، ۱۰؛ ق، ۳۹؛ ص، ۱۷؛ طه، ۱۳۰) آمده است. همچنین در سوره بلد توصیه مومنین به صبر مورد تاکید قرار گرفته است. متربیانی که با تربیت اعتقادی (نگرش مومنانه و رفتار اعتقادی) به «جهاد اکبر» و خودسازی و خودشکوفایی و بهره‌وری شایسته و بایسته از ابزارهای شناخت و وسایل هدایت و نجات پرداخته‌اند با افشاندن بذر مهر و دوستی، سفارش به مدارا و شکیبایی را در زندگی تجربه می‌کنند. (طبرسی، ۱۷/۳۰ـ۱۸ بلد) تواصی به صبر تواصی به بهترین معروف‌ها می‌باشد. «**ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ أُوْلَئِكَ أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ**» (البلد، ۱۷و ۱۸) صبر در این سوره بر خصوصیات دو گروه تربیت شده اعتقادی و کسانی که زیربار این تربیت نرفته‌اند دلالت دارد. یکی اصحاب یمین که همدیگر را به شکیبایی و مهربانی سفارش می‌نمایند و دیگری (أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ) که نشانه‌های خدا را انکار می‌کنند و از ارائه مرحمت و محبت و مهربانی به فقراء و مساکین و ایتام و ارحام سر باز می‌زنند.

ج) گروه سوره‌های الطارق تا الاحقاف

این گروه سوره‌های مکی بر مراقبت از صبوری به عنوان رمز موفقیت در فرآیند تبلیغ و تربیت تأکید دارند از جمله در آیه ۲۷ سوره القمر، خداوند حضرت صالح (ع) را به مراقبت و صبوری امر کرده است که لازمه موفقیت حضرت صالح (ع) در فرآیند تبلیغ و تربیت اعتقادی همین مراقبت بر صبوری وشکیبایی ذکر شده است «**إِنَّا مُرْسِلُو النَّاقَةِ فِتْنَةً لَّهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَاصْطَبِرْ**» (القمر، ۲۷). اصطبار به معنای شکیبایی و صبرکردن در موارد صبر است. صبر در این آیه بر مراقبت بصیرت‌مندانه از فعل و انفعالات معاندان کافر و شکیبایی بر آزارشان در فرآیند تبلیغ و تربیت اعتقادی اشاره دارد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

«وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ،وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا، إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِراً نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ» (ص، ۴۱ تا۴۴) و بنده شایسته ما ایوب را به یاد آور، که به او و خانواده‌اش رحمتی بخشیدیم، به یقین ما او را بنده‌ای شکیبا یافتیم. و خداوند بواسطه این صبر که در پرتو ایمان و انجام رفتارهای اعتقادی انجام شد مهر و رحمتی به او و خانواده‌اش ارزانی داشت و به بزرگداشت موقعیت والای معنوی آن حضرت پرداخت «إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِراً نِعْمَ الْعَبْدُ» (طبرسی، ۳/ ذیل آیه۴۴ صاد) در ادامه این سیر، استعانت از صبر برای پایداری بر ولایت و داوری خدا و حفظ ایمان به نبوت رسول الله(ص) مورد توجه قرار گرفته است و آیات ۸۷ و ۱۲۶ و ۱۲۸سوره الاعراف بر این موضوع دلالت دارد. «وَ إِن كاَنَ طَائفَةٌ مِّنكُمْ ءَامَنُواْ بِالَّذِى أُرْسِلْتُ بِهِ وَ طَائفَةٌ لَّمْ يُؤْمِنُواْ فَاصْبِرواْ حَتىَ يحَكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَ هُوَ خَيرُ الحْاكِمِين» (الاعراف، ۸۷)، «وَ مَا تَنقِمُ مِنَّا إِلَّا أَنْ ءَامَنَّا بِايَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَاءَتْنَا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبراْ وَ تَوَفَّنَا مُسْلِمِين» (الاعراف،۱۲۶) ، در کارهای فردی و اجتماعی و دنیوی و اخروی و مادی و معنوی از خدا بخواهید که یاری و کمک کند؛ چنان که خداوند در آیه ۱۲۸ سوره الاعراف به اُمت موسی(ع) از زبان حضرت موسی(ع) فرمان می‌دهد «قالَ مُوسى لِقَوْمِهِ اسْتَعينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوآ اِنَّ الْاَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُها مَنْ يَشآءُ مِنْ عِبادِهِ وَالْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقينَ» (الاعراف، ۱۲۸) صبر در این آیات نیز بر زیر بار ظالم نرفتن و پایداری بر ولایت و داوری خدا و حفظ ایمان به نبوت رسول الله(ص) دلالت دارد. ظهور قدرت صبوری و شکیبایی در برابر امتحانات و آزمون‌های الهی خواسته‌ای است که مومنان از پروردگار بصیر خود دارند و آیه۲۰ سوره الفرقان دلالت بر این معنا می‌کند. «وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيراً» (الفرقان، ۲۰) صبر در این آیه نیز بر پایداری خالصانه در سختی امتحانات و آزمایش‌های الهی دلالت دارد.

استقامت و صبوری بر حمد و سپاس الهی و عبودیت و بندگی خدا و اقامه نماز در آیات ۱۳۰ و ۱۳۲ سوره طه مورد توجه قرار گرفته است. خداوند خطاب به رسول الله(ص) او را توصیه به مصبیت و طاعت می‌کند. «فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

رَبِّکَ» (طه، ۱۳۰). و در آیه ۱۳۲ سوره طه، استعانت از نماز و صبر در برابر هجمه‌های گفتاری و روانی دشمنان مورد تأکید قرار می‌گیرد. «وَأْمُرْ أَهْلَکَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُکَ رِزْقًا نَّحْنُ نَرْزُقُکَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى» (طه،۱۳۲)

خداوند از لسان صاحبان مقام علم و معرفت به دنیاپرستان قارون صفت می‌گوید «وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِّمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا وَلَا يُلَقَّاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ» (القصص، ۸۰) این آیه بر پاداش‌های صابران مومن که سختی آخرت نگری را بر چرب و شیرین دنیا ترجیح داده اند دلالت دارد. متابعت از وحی و صبر نمودن بر رنج و محنت از امت، تا صدور حکم الهی، در خواستی است که خداوند از رسول الله (ص) کرده است. «وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْکَ وَاصْبِرْ حَتَّىَ يَحْكُمَ اللّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ» (یونس، ۱۰۹) صبر در این آیه بر تحمل رنج و محنت و متابعت از احکام الهی دلالت دارد.

صابر مومن در پرتو ایمان به توحید الهی خود را از رذائل مشرکانه همچون بخل، تنگ نظری، کوتاه فکری، غفلت، ناامیدی و ناسپاسی و غرور رهانیده و با ظرفیت‌سازی، استعداد فهم اخبار غیبی وحیانی را به دست می‌آورد و با شکیبایی در برابر مشکلات، مخالفت‌ها، آزارها، هیجان‌ها، طغیان‌ها و مصائب و عمل کردن به نیکی‌ها، اسباب غفران و آمرزش و مقام محسنان موحد را برای خود رقم می‌زند. آیات ۱۱، ۴۹ و ۱۱۵ سوره هود ترسیم‌گر سیر تربیت اعتقادی مومنان صابر می‌باشد. «إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُواْ وَ عَمِلُواْ الصَّالِحَاتِ أُوْلَئِکَ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَ أَجْرٌ كَبِير» (هود، ۱۱). صبر در این آیه بر، ایمان و پاکسازی صفات مشرکانه همچون بخل، تنگ نظری، کوتاه فکری، غفلت، ناامیدی و ناسپاسی و غرور برای کسب مغفره و اجر کبیر دلالت دارد «تِلْکَ مِنْ أَنبَاء الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْکَ مَا كُنتَ تَعْلَمُهَا أَنتَ وَلاَ قَوْمُکَ مِن قَبْلِ هَذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ» (هود، ۴۹) این ایه خطاب به رسول الله(ص) است که حضرت را به صبوری در برابر تمسخرها و آزار مشرکان دعوت می‌کند و اعلام می‌کند که عاقبت ازآن اهل تقوا است و خداوند به پاداش صبرشان، آنان را وارثان زمین قرار می‌دهد. «أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (الانبیاء، ۱۰۵) «وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللّهَ لاَ يُضِيعُ

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» (هود، ۱۱۵) صبر در رفتارهای اعتقادی و عبادی از بزرگترین ارکان به شمار می‌آید، و وسیله‌ای است که به کمک آن می‌توان بر مصائب و ناملایمات زندگی فائق آمده و نفس انسان را از جزع و فزع و اضطراب نگاه داشت.

صبر جمیل صبری است که مومن صابر بدون شکوه و شکایت در برابر تلخی و دشواری مصیبت‌ها و بلایا استقامت به خرج داده و با توکل به خدا از او طلب استعانت و مدد می‌کند. این صبر زیبا در آیه۱۸سوره یوسف مطرح شده است. «**قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ**» (یوسف، ۱۸) صبر در این آیه دلالت برآن دارد که انسان در قلب خود استقامتی داشته باشد و بتواند کنترل نفس خود را که پایداری حیات انسان وابسته به آن است در دست گرفته، دل‌خود را از تفرقه، نسیان و فساد رأی باز دارد. (طیب، ۲۱۲/۱۰)

نوع دیگر صبر جمیل، صبر در بلیّات و مصائب می‌باشد که بسیار مدح قرار گرفته است و در آیات شریفه قرآن بر آن ترغیب شده است. «**قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ**» (الزمر، ۱۳) و «**فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُوْلُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ**» (الاحقاف، ۳۵) و صبر جمیل آن است که مومن نزد احدی جز خد ا شکایت نکند و درد دل نگوید و بی‌تابی نکند و خود را نبازد و تحمل کند «**قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللّهِ مَا لاَ تَعْلَمُونَ**» (یوسف/۸۶) این نکته قابل توجه است که انسان ولو اینکه افعال او اختیاری است چه امور قلبی باشد از تحصیل ایمان و علم و یقین و اعتقاد و غیرها و چه امور نفسانیه باشد از ازاله اخلاق رذیله و تحصیل صفات حمیده و چه امور جوارحی باشد از اعمال خارجی احتیاج شدید به اعانت حق و اعطاء تو فیق صبر دارد. حضرت یعقوب(ع) بعد از آنکه عنوان کرد که (من صبر جمیل) می‌کنم (والله المستعان) یعنی طلب اعانت می‌کنم از خداوند که تو فیق صبر بمن عطاء فرماید و ثبات قدم و کاری که منافی با صبر است از من صادر نشود. تحمل سختی‌ها و مصائب بدون جزع و فزع و شکوه و شکایت با اعانت حق و اعطاء توفیق و عنایات و الطاف خفیه الهی میّسر خواهد بود. (طیب، ۲۱۲/۱۰)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

تحمل سختی‌ها و مقاومت و صبوری بر مشکلات در راه اقامه فرائض دینی دیگر توصیه کارساز بر مقوله صبر است که در آیه ۱۷ سوره لقمان مطرح شده است. که بر صبر و مقاومت در مسیر تربیت اعتقادی تاکید دارد. «**يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ**» (لقمان، ۱۷) صبر در این آیه بر قدرت و پایداری مومن و تحمل همه تلخی‌ها و فشارها برای انجام صحیح فرائض و تحقق آنها دلالت دارد. پاداش بی‌حساب از آن صابرانی خواهد بود که ایمان خود را مقرون به تقوی کرده و با احسان و نیکی در دنیا، آخرت خود را وسعت داده و مشمول حسنات الهی می‌شوند.

«**إِنّما يُوَفّى الصّابِرُونَ أَجرَهُم بِغَيرِ حِساب**» (الزمر،۱۰) «صبر چه بر زحمت عبادت و چه بر ترک معاصی و چه بر شدائد و بلیات باشد اجر بی‌حساب دارد» (طیب، ۱۱۲/۱۴) صبر در این آیات بر تحمل سختی هجرت مومنانه از وطن و از گناه دلالت دارد. بهره صابران از خصال حمیده و صفات پسندیده‌ای که منتهی به سعادت دائم آنها شود فراوان است و لیکن به مقام بلند «پاداش بدی را با نیکی دادن» نمی‌رسند جز مومنانی که در راه دینداری دارای مقام صبر و ثبات در معرفت الهی هستند. بهره و حظّ بزرگ، از دیدگاه قرآن برای افرادی است که کرامت نفس و سعه‌ی صدر داشته باشند «وَ ما يُلَقّاها إِلّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ» رفتار نیکو با نااهلان و تحمّل مخالفان، مخصوص کسانی است که قبلًا خودسازی کرده و تمرین داشته باشند و تنها صابران هستند که چنین حظّ عظیمی دارند «إِلّا الّذِينَ صَبَرُوا، إِلّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ» پاداش کرامت نفس و سعه‌ی صدر صابران در آیه ۳۵ سوره فصلت مطرح شده است صبر در این آیه بر تحمل رفتار جاهلانه و بدی را با خوبی پاسخ دادن و درک لذّت عفو و کرامت نفس و سعه صدر را چشیدن دلالت دارد. گذشت و عفو از کارهای بزرگ و مطلوب الهی است که با حلم و حوصله و صبوری و بردباری همراه است چرا که مشکل و سخت می‌باشد. کاربست خویشتن‌داری و گذشت به جای انتقام مورد سفارش قرآن است «**وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنّ ذلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ**» هر که شکیبایی ورزد و درگذرد، نشان اراده قوی اوست که از خصال پسندیده می‌باشد. (الشوری، ۴۳) و هر آینه آنکه صبر کرد و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

گذشت نمود، گذشت و عفو مؤمنانه او از کارهای بسیار بزرگ و پسندیده و مطلوب الهی خواهد بود) (طیب، ۵۰۳/۱۵) صبر در این آیه نیز بر گذشت و عفو مؤمنانه دلالت دارد.

آیه ۳۵ سوره الاحقاف تاکید دارد که مربی تربیت اعتقادی باید از صبر و سعه صدر پیامبران اولوالعزم برخوردار باشد «**فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُوْلُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِل لَّهُمْ كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِّن نَّهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ**» (الاحقاف، ۳۵) مراد از صبر در این آیه علاوه بر تحمّل رنج‌ها و دردها، مهلت و فرصت دادن به مردمان و انتظار کشیدن و نفرین ننمودن و درخواست عذاب استیصال نکردن و با عجله مرگ و نابودیشان را خواستار نشدن است و چنین صبری نیازمند اراده محکم و استوار و تصمیم ثابت و پایدار می‌باشد «**أُوْلُواْ الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ**». قرآن تمام پیامبران را از صابران می‌داند. «**كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ**» (الانبیاء، ۸۵) البته صبر همه‌ی انبیا در یک درجه نیست، «**أُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ**» و رسول الله(ص) از انبیای اولواالعزم است چرا که تکلیف به صبری همچون صبر پیامبران اولواالعزم، بر حضرت ارائه شده است. «**فَاصْبِرْ كَما صَبَرَ أُولُوا الْعَزْمِ**» (الاحقاف، ۳۵).

د) گروه سوره‌های ذاریات تا مطففین

در این گروه سوره‌های مکی به ترتیب نزول، ارزشمندی رفتار صبر در حوزه تربیت و آثار آن در سیر تربیت اعتقادی مطرح شده است و مقوله انتخاب و تقاضای رشد و پرهیز از تعجیل و شتابگری در آیات ۶۷ تا ۶۹ و ۷۸ سوره الکهف ارائه شده که صبر در برابر عجله و شتاب می‌باشد. «**قَالَ إِنَّکَ لَن تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً قَالَ سَتَجِدُنِي إِن شَاء اللَّهُ صَابِراً وَلَا أَعْصِي لَکَ أَمْراً**» مربی حضرت موسی، فقدان صبر را ناشی از نبود علم می‌داند (الکهف، ۶۷ تا۶۹) «**قَالَ اَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَ بَيْنِکَ سَأُنَبِّئُکَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِع عَّلَيْهِ صَبراْ**» (الکهف، ۷۸). صبر در این آیات بر پرهیز از تعجیل و شتاب‌زدگی دلالت دارد. این آیات به طرح یکی از موانع شناخت و معرفت الهی و تربیت اعتقادی پرداخته است و آن عجول بودن و شتاب‌زدگی انسان است. اگر چه عمدتاً صبر را

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

در برابر (جرع و فزع) و (وادادگی هوای نفس)، (فتنه و جنگ)، (کم ظرفیتی و دلتنگی) بکار برده‌اند اما اینجا معنای جدیدی مطرح شده است و آن خصلت تعجیل و شتابزدگی انسان است که با صبوری و شکیبایی درمان می‌یابد. (ایزوتسو، ۲۰۸)

از جمله مهم‌ترین عوامل موثر در صبوری، علم و آگاهی است. اگر انسان بخواهد بر انجام تکالیف صبوری کند، باید فایده آن را بداند و گرنه مانند هر کار طاقت فرسایی که اثر آن را نمی‌داند، آن کار را رها می‌کند. بر همین اساس باید علم را یکی از مهم‌ترین علل صبر و حلم در انسان دانست.

علم و آگاهی انسان نسبت به مسائل موجب می‌شود تا نحوه و چگونگی رفتار و کنش و واکنش‌های وی تغییر یابد. از همین‌رو در صبر و حلم نمی‌توان نقش علم را نادیده گرفت. کسی که می‌داند هر چیزی از خوب و بد چه بر سر انسان می‌آورد بر اساس حکمت و برنامه تعیین شده الهی است دیگر جزع و فزع نمی‌کند و بهره‌مند از رحمت الهی خواهد شد. «**الَّذِينَ صَبَرُواْ وَ عَلَىَ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُون**» (النحل، ۴۲) این آیه، به معرفی مهاجرین مومن که بر اذیت های مشرکین صبر کردند و بر خدای خود توکل نمودنند اشاره دارد و اذعان دارد که دو صفت بزرگ (صبر و توکل) که از آثار ایمان است در آنها به ظهور رسیده است و توکل که از لوازم توحید افعال است نشانه‌گر رسوخ ایمان در قلب مومن می‌باشد. و آنان که این چنین تربیت اعتقادی پیدا می‌کنند نظر به اسباب نداشته و نمی‌خواهند جز خدا را ببینند و می‌گویند (لا مؤثر فی الوجود الا اللّه) و توحید آنها توحید انبیاء و اولیاء است که از آن تعبیر به خاص الخاص می‌کنند. (طیب، ۱۲۷/۱۲).

مخالفت با هوای نفس ودل کندن از مادیات و پیوستن به خدا و پایداری بر تعهدات و وفای به عهد نیازمند صبر هدفمندی است که خداوند در آیه ۹۶ سوره النحل که شصت و نهمین سوره به ترتیب نزول برآن تاکید دارد (وَ لَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا) دل کندن از دنیا، محرومیّت نیست بلکه کامیابی است. (مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَ مَا عِندَ اللَّهِ بَاقٍ وَ لَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُواْ يَعْمَلُون) (آنچه نزد شماست از اموال دنیایی، فانی شود و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

آنچه نزد خداست از خزائن رحمت به صورت ابدی باقی می‌ماند. و خداوند کسانی را که صبر کردند جزا و مزد می‌دهد و با پایداری در دین بهتر از آنچه که عمل کردند نصیبشان می‌کند) (النحل، ۹۶) اجری که به صابران می‌رسد اجری است بسیار بهتر از عملی که به جا می‌آورند و خداوند به عمل صالح صابران اجری عالی و پاداشی جزیل می‌دهد و کارهای ایشان را با پاداشی بهتر و زیباتر از کارهایشان پاسخ می‌دهد که جزای مضاعف است. صبر در این آیه دلالت بر مخالفت با هوای نفس و دل‌کندن از مادیات و پیوستن به خدا و پایداری بر تعهدات و وفای به عهد دارد. «**لَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا**» «**بِأَحْسَنِ ما كانُوا يَعْمَلُونَ**» و صابران با صبر خود بر زر وزیور فانی دنیا و پایداری بر تعهدات و وفای به عهد الهی به پاداش بهتر و زیباتر و جزای مضاعف می‌رسند «**و إِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُواْ بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُم بِهِ وَ لَئِن صَبَرتُمْ لَهُوَ خَير لِّلصَّابِرِين**» (اگر صبر کنید، صبر بهتر است (النحل، ۱۲۶) پرهیز از افراط، و تاکید بر صبوری و عفو در این آیه مورد توجه قرار گرفته است. این آیه مسلمین را مهیای رفتاری مومنانه می‌کند که تاثیرات تربیتی آن موجب تحول در کفار می‌شود. (طیب، ۲۱۲/۱۲) «**وَ اصْبِرْ وَ مَا صَبرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَ لَا تحزَنْ عَلَيْهِمْ وَ لَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُون**» (النحل، ۱۲۷) ای رسول ما باید صبر پیشه خود قرار دهی و نیست صبر تو الا به توفیق و تایید الهی و غم بدل راه نده و دل تنگ نباش بر اینکه کفار و مشرکین مکر و حیله می‌کنند (طیب، ۲۱۳/۱۲)

مومنان بر رفتارهای آزار دهنده کفار و مشرکین که با تمسخر و تحقیر و استهزاء سعی بر شکست روحی و روانی آنها را داشتند صبوری و شکیبایی کرده و بر باورهای اعتقادی خود پایداری می‌کنند. سوره مومنون به طرح صبوری مومنین در برابر حملات روحی و روانی کفار و مشرکین پرداخته است «**إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبرَواْ أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائزُون**» (المومنون، ۱۱۱) خداوند در روز جزا بواسطه صبری که مومنان بر ذکر (اقامه نماز و تلاوت قرآن) کردند و با وجود تمسخر کفار همواره به یاد خدا بودند، پاداش می‌دهد، و آنها را سعادتمند و رستگار می‌داند.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

پایداری و مقاومت بر قوانین و مقررات الهی و ظرفیت‌سازی برای مواجهه با بلایا در آیه ۴۸ سوره الطور مورد توجه و تاکید قرار گرفته است. سوره الطور به طرح این مفهوم از صبر می‌پردازد «وَ اصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ» (الطور، ۴۸) بر اساس این آیه: درجه اوّل صبر بر بلاء و مصائب و گرفتاری‌ها است زیرا انسان در معرض بلاء و مصائب بسیار واقع می‌شود و هر چه مقامش عالی‌تر باشد بلاهایش بیشتر و مصائبش زیادتر است. «البلاء موکل بالانبیاء ثم الاولیاء ثم الامثل فالامثل» (طیب، ۳۱۷/۱) صبر در این آیه بر ظرفیت سازی و مواجهه با بلایا دلالت دارد. صبر جمیل در سوره معارج مجددا مورد تاکید قرار گرفته است «فَاصْبِرْ صَبْراً جَمِيلا» (المعارج، ۵) این آیه رسول الله(ص) را مخاطب ساخته، توصیه به صبر و پایداری می‌کند (مکارم، ۲۷۶/۵) ای رسول، صبر جمیل در برابر استهزاء و تکذیب و آزار کفار و مشرکین پیشه‌ساز، آن صبر و استقامتی که تداوم داشته و یأس و نومیدی به آن راه نیابد، و توأم با بیتابی و جزع و شکوه و آه و ناله نباشد.

نتایج مقاله

نتایج این پژوهش به ترتیب عبارتند از:

۱. تأمل در ترتیب نزول سوره‌ها، کیفیت کارآمدی صبر در تحقق تربیت اعتقادی در تمام مراحل ایمان و پس از تحقق ایمان را مشخص می‌کند. «رفتار صبر» محصول معرفت ایمانی است.

۲. قرآن برای شکل‌گیری «رفتارصبر» در تربیت اعتقادی، برنامه‌های پیش زمینه‌ای و زمینه‌ساز ارائه می‌کند. و برای تحول رفتاری از «رفتار عجولانه، شتاب‌گرایانه، پرخاشگرانه، تصمیم عجولانه، بغض و انتقام، نفرت و حس تلافی‌جویانه» به رفتار حلم، بردباری، عطوفت، بخشندگی و محبت از مربی الگو بهره می‌برد.

۳. حفظ و رشد ایمان و باورهای اعتقادی رابطه مستقیمی با شکل‌گیری و تثبیت رفتار صبر دارند قرآن برای نهادینه کردن «رفتار صبر» به تهذیب و اصلاح و تثبیت آن در حوزه‌های نگرش، رفتار فردی و اجتماعی اقدام می‌کند.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

۴. مطالعات تفسیری نشان می‌دهد که قرآن، صبر و شکیبائی را اساس و ضامن اجـرای همه برنامه‌های تربیت اعتقادی رسـول الله (ص) مـی‌دانـد و مهمتـرین سـرمایه راه تربیـت اعتقادی همین رفتارصبر و شکیبائی می‌باشد که به ترتیب نزول عبارتند از:

الف. سوره‌های اولیه مکی از "القلم گرفته تا البلد، در حوزه اجتماعی با توصیه به صـبر راه‌های برون رفت از انفعال و مقابله با سرسختی و بی‌منطقی مشرکان و دشـمنان اسـلام و عدم تبعیت از آئین آنها و تسلیم نشدن در برابر خواسته‌های نامشروع آنان و عـدم تعجیـل در تقاضای عذاب برای آنها و مهیاشدن برای مقاومت تا شکست تدریجی مشـرکان مطـرح می‌شود. قرآن، صبر را مقدم بر هجرت و جهاد و لازمه هجرت و جهاد می‌داند. صبر در این سوره‌های اولیه مکی بر حلم و بردباری با عطوفت و بخشندگی و پرهیز از بغض، نفـرت و حس تلافی در تعاملات بین فردی و زندگی اجتماعی دلالت دارد.

ب. قرآن در سوره‌های مکی از " الاعراف تا الصـافات"، در حـوزه اجتمـاعی، رفتـار صبر را برای نجات از آزار و اذیت سران کفر و حفظ ایمان در برابر تهدیدها و شـکنجه‌هـا توصیه می‌کند. استعانت از صبر برای پایداری بر تقوا و ایمان به توحید و تقویت ایمـان بـه حاکمیت الهی از جمله برایندهای صبر در این گروه سوره‌ها است.

ج. قرآن در سوره‌های مکی از "لقمان تا المطففین" در حوزه اجتماعی به بهره‌گیـری از رفتار صبر برای بهرمندی از سایر رفتارهای اعتقادی و دست‌یابی به رشد و معرفـت الهـی توصیه معناداری دارد و بر الگوگیری از اسوه‌های صبر تاکید می‌کند در این گروه سوره‌هـا، بیشتر حوزه اجتماعی صبر مطرح می‌شود و بر انفاق و احسان، کمک‌رسانی و رسیدگی بـه محرومین، گواهی به حق و وفای به عهد مورد تاکید قرار می‌گیرد.

د. قرآن، در گروه سوره‌های الحمد تا والعصر در حوزه فردی بر کارکرد صبر وانشراح صدر و افزایش آستانه تحمل در سختی‌ها و کاهش فشار روحی و روانی تاکید دارد چرا کـه حرکـت دادن انسان‌ها از خودمحوری و نفس‌پرستی به خداخواهی و توحیدگرایی و حق‌پرسـتی کـاری بسیار سخت و طاقت‌فرساست که این بار سنگین تنها با بکارگیری صبر امکان‌پذیر می‌شود.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

هـ. قرآن در گروه سوره‌های العادیات تا البلد در حوزه فردی بـر کـارکرد صـبر بـرای خودسازی و خودشکوفایی و بهره‌وری شایسته و بایسته از ابزارهـای شـناخت و وسـایل هدایت و نجات تاکید دارد و متربیان را در سیر تربیت اعتقادی بـه جهـاداکبر بـرای عمـق بخشی به نگرش توحیدی و رفتار اعتقادی دعوت و افشاندن بذر مهر و دوسـتی، مـدارا و شکیبایی را در صحنه زندگی سفارش می‌کند.

و. قرآن در گروه سوره‌های الطارق تـا الاحقـاف در حـوزه فـردی بـا بهـره‌گیـری از صبوری به عنوان رمز موفقیت در فرآیند تبلیغ و تربیت بر مراقبت بصیرت‌مندانه از فعـل و انفعالات معاندان کافر تاکید و بر تبدیل تهدیدها به فرصت سفارش می‌کند.

ز. قرآن در گروه سوره‌های ذاریات تا مطففین در حوزه فردی بر ارزشمندی رفتار صبر و آثار آن در سیر تربیت اعتقادی تاکید کرده و مومنان موحد را از رذائل رفتاری همچـون «تعجیل و شتابگری، جزع و فزع، وادادگی هوای نفس، فتنه‌گری، کم‌ظرفیتی و دلتنگی» بـر حذر می‌دارد و این رذائل را ضد ایمان و تربیت اعتقادی می‌شمرد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

کتابشناسی

۱. قرآن کریم.

۲. ابن منظور، محمدبن‌مکرم؛ لسان‌العرب، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ق.

۳. ایزوتسو، توشیهیکو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن مجید،ترجمه فریدون بدره ای،تهران،نشر فروزان، ۱۳۷۸.

۴. امین، سیّده نصرت، مخزن العرفان فی تفسیر قرآن، تهران، نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱ش.

۵. بلاغی نجفی، محمدجواد؛ آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، قم، بنیاد بعثت، ۱۴۲۰ق.

۶. بحرانی، هاشم بن سلیمان،البرهان فی تفسیر القرآن،نشر بنیاد بعثت، قم، ۱۴۱۵ق.

۷. بهجت‌پور، عبدالکریم، تفسیر تنزیلی به ترتیب نزول، قم، نشر سبط النبی(ص)، ۱۳۹۰ش.

۸. همو، مبانی و اصول و قواعدتفسیر تنزیلی به ترتیب نزول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۳۹۲ش.

۹. همو، جامعه سازی قرآن مبتنی برترتیب نزول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۳۹۲ش.

۱۰. حسینی زبیدی، سید مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموسف بیروت،۱۴۱۴.

۱۱. حسینی همدانی، سیدمحمدحسین؛ انوار درخشان، تحقیق محمدباقر بهبودی، تهران، کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴ق.

۱۲. حاکم نیشابوری، محمد بن عبد الله، المستدرک؛ تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، نشردارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۱.

۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیة)، دار العلم للملایین، بیروت، ، ۱۴۱۰ق.

۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، بیروت، دارالعلم، ۱۴۱۲ق.

۱۵. زحیلی، وهبه، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المجتمع، دمشق، ۱۴۱۸.

۱۶. داودی، محمد، اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم)، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۰ش.

۱۷. سیدرضی، محمدبن حسین، نهج‌البلاغه، بی‌تا.

۱۸. سبزواری نجفی، محمدبن حبیب‌الله؛ ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۱۹ق.

۱۹. همو، الجدید فی تفسیر القرآن المجید، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۶ق.

۲۰. سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، نشر بیدار، قم ،۱۴۱۴.

۲۱. سعدی، ابوالحبیب، القاموس الفقهی، دمشق، دار الفکر، ۱۴۱۹.

۲۲. شحاته، عبد الله محمود، اهداف و مقاصد سورهای قرآن کریم، ترجمه سیدمحمد باقر حجتی، تهران، ۱۳۶۹.

۲۳. شمشیری، بابک، تربیت از منظر عشق و عرفان، نشر طهوری، تهران، ۱۳۸۵.

۲۴. شهرستانی، محمد بن الکریم، مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار، نشر مکتوب، قم، ۱۳۷۵.

۲۵. غزالی، محمد بن محمد، کیمیای سعادت، انتشارات علمی فرهنگی، تهران، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ش.

۲۶. صادقی تهرانی، محمد؛ الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ش.

۲۷. طیب، سید عبدالحسین؛ أطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، اسلام، ۱۳۷۸ش.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

۲۸. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصرخسرو، ۱۳۷۲ش.
۲۹. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تحقیق: حسینی، سید احمد، کتابفروشی مرتضوی، تهران، ۱۳۷۵ش.
۳۰. طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق احمد قصیر عاملی، بیروت، دار احیاءالتراث العربی.
۳۱. طباطبائی، سیّدمحمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
۳۲. طالقانی، سید محمود؛ پرتوی از قرآن، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲ش.
۳۳. کلینی، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الإسلامیهٔ، ۱۴۰۷ق.
۳۴. کریمیان، منصور، پرتوی از کلام امام علی (ع)، برگزیده موضوعی غررالحکم، تهران، نشر اشرافی، ۱۳۷۹.
۳۵. فتحعلی خانی، محمد، آموزهای بنیادین علم اخلاق، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، تهران،۱۳۹۳.
۳۶. فیض کاشانی، ملامحسن، تفسیر وافی، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۹ق.
۳۷. فیومی، احمدبن محمد علی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، بیروت، ۱۴۰۴.
۳۸. قمی مشهدی، میرزامحمد، تفسیر کنزالدقائق و بحر الغرائب، نشر جامعه مدرسین، قم، ۱۴۰۷ ق.
۳۹. مدرسی، سیدمحمدتقی؛ من هدی القرآن، تهران، دارمحبی الحسین، ۱۴۱۹ق.
۴۰. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ش.
۴۱. مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.
۴۲. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم قرآنی ـ فصل دو، موسسه التمهید، قم، ۱۳۸۱.
۴۳. مغنیه، محمدجواد؛ تفسیر الکاشف، تهران، دارالکتب الإسلامیهٔ، ۱۴۲۴ق.
۴۴. میناگر، عبدالرضا، اخلاق و تربیت اسلامی، نشر فروغ ماه، بروجرد، ۱۳۸۱.
۴۵. نراقی، ملااحمد، بی‌تا، معراج السعاده، تهران، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۸۵.
۴۶. نکونام، جعفر، نقدی بر تاریخ گذاری قرآن، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۳.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]
[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1398.13.25.7.6]
[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-10]